

a Monarchiának fontos és erős tagja volt. A háborús propaganda változatai a civil lakosság mindennapi életébe is beszüremkedtek, melynek során a reklámok igyekeztek kihasználni a háborús konjunktúrát. A magyarországi propaganda kezdetben felülről megszervezett, állami befolyásolású, ugyanakkor spontán, alulról jövő kezdeményezések eredménye is volt. A hatalom korán felismerte a sajtó, az írástudók szerepét, cenzúrát alkalmazott: ily módon igyekezett az egyoldalú propagandának érvényt szerezni. Megszervezték a Sajtóhadiszállást, az állami propaganda központi intézményét, ennek hatékonysága azonban 1916 után több szempontból is kérdésessé vált. A propagandatevékenység ennek ellenére a háború folyamán egyre erősödött, ugyanakkor létrejöttek azok a művészeti, szépirodalmi, képzőművészeti fórumok is (háborús antológiák, képzőművészeti kiállítások), melyek nemcsak a háború melletti, hanem a háborúellenes propaganda (például kabaré, verseskötetek, publicisztika) fórumaivá váltak. Végül, a háború nagy tanulsága: a korábbiaknál jobban felértékelődött az információk ellenőrzésének igénye, tudatosodott, hogy a háború nemcsak a csatatereken, hanem egy virtuális térben, a szavak és képek koordinátái között is zajlott.

Kincses Katalin Mária

A KOMINTERN „VÉDŐSZÁRNYAI” ALATT Orosz levéltári iratok Rákosi Mátyás börtönéveiről 1925–1940.

Összeáll., bev., szerk. Kolontári Attila – Seres Attila
Argumentum, Bp. 2014. 376 oldal

A magyar kommunista mozgalomnak már a két világháború közötti időszakban, jórészt az ellene lefolytatott eljárás eredményeként emblematikus alakjává vált vezetőjét, Rákosi Mátyást 1925. szeptember 22-én tartóztatták le a magyar hatóságok. Az ellene és társai ellen elindított eljárásnak komoly nemzetközi visszhangja volt ugyan, de nagyobb füsttel, mint lánggal, ugyanis – a szerzők megállapítása szerint – a „két per negatív nemzetközi visszhangjának semmilyen hatása nem volt Rákosi további sorsára (8.)”. E megállapítás helyességével a közölt dokumentumok alapján nehéz lenne vitatkozni, bár a nemzetközi rosszallásnak talán lehetett némi szerepe abban, hogy Rákosit végül mégsem a statáriális bíróság előtt vonták felelősségre, hanem a Budapesti Királyi Büntető Törvényszék előtt folyt ügyének tárgyalása. Rákosi Mátyás első pere 1926. július 12. és augusztus 4. között zajlott. Ítéletében a bíróság az állami rend megváltoztatására irányuló kísérlet vádpontjában találta vétkesnek, és nyolc év hat hónap fegyházra ítélte. Büntetését Vácon kezdte meg, majd 1930-ban a Szegedi Fegyházban, a hírhedt Csillagbörtönben – egy kifejezetten politikai foglyok részére kialakított szárnyában – folytatta.

Ahogy közeledett a büntetés vége, Budapestre szállították és ismét perbe fogták. Ezúttal a Tanácsköztársaság idején elkövetett bűnei miatt állították bíróság elé. Felségsértés, lázadás, pénzhamisítás, gyilkosság, gyilkosságra való felbujtás vádpontokban ismét bűnösnek találtott, és az 1935. január 21. és február 8. között zajló per végén életfogytiglani fegyházbüntetést kapott, amit szintén a Csillagbörtönben kellett letöltenie.

Első peréhez képest javulni látszottak Rákosi esélyei. Ekkor már négy ügyvéd védte, s látzólag a nemzetközi helyzet is kedvezőbb volt számára, lévén hogy nem sokkal korábban, 1934 tavaszán került sor a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok felvételére, ami elvileg a két ország kapcsolatainak normalizálódása mellett lehetőséget nyújtott Moszkvának, hogy kedvező irányba befolyásolja a per kimenetelét. Ám nem így történt. A magyar igazságszolgáltatás

mereven elzárkózott attól, hogy Rákosi ügyét politikai érdekek által befolyásolt kérdésnek tekintsék. Véltetően igaza volt Vámbéry Rusztemnek, Rákosi egyik ügyvédjének, aki úgy vélte, hogy a magyar kormány a perrel meg akarta nyugtatni azokat a politikai erőket az országban, amelyek ellenezték a diplomáciai kapcsolatfelvételt Moszkvával, és így kívánta demonstrálni, hogy dacára a kapcsolatfelvételnek, nem tűr el semmiféle kommunista propagandát Magyarországon (62–63.).

A sok ügyvéd egyébiránt szintén nem szolgálta Rákosi ügyének előmozdítását, mert nemcsak szakmai véleményük, módszerük, védelmi taktikájuk, de politikai felfogásuk is különbözött.

Emellett a Szovjetunió is olyan szarvashibákat vétett, ami eleve lehetetlenné tette, hogy Rákosit valamely, a Szovjetunió részéről nyújtott kedvezményekért cserébe távozni engedjék a Szovjetunióba. (Pedig erről gyakorlatilag a kezdetektől, 1926 óta folytak tárgyalások).

Ilyen baklövés volt Moszkva részéről, hogy 1934 áprilisában jóváhagyta Rákosi kérelmét a szovjet állampolgárság megszerzésére, majd tetézték ezt azzal, hogy a második per ítélethirdetése után, 1935 nyarán a Komintern VII. kongresszusán Rákosit beválasztották a Végrehajtó Bizottságba. Ezzel ugyanis Rákosi „minősége” is megváltozott, mert egyszerű politikai fogolyból nemzetközi szervezet vezető tisztségét betöltő személlyé lépett elő, amely a fennálló államrend megváltoztatását tűzte ki célul. Aligha kétséges, hogy Moszkvában is tisztában voltak e lépések várható következményével, ám a Szovjetunió számára is jól jött Rákosi súlyának növelése, hisz így a nemzetközi munkásmozgalom egyik vezető funkcionáriusáért emelhetett szót. A dokumentumokból azonban szépen kirajzolódik, hogy a Szovjetunió felsőbb vezetése korántsem tekintette valódi szívügyének Rákosi kiszabadítását, s az időről időre meg is feneklett a párt- és államapparátus bürokratikus útvesztőiben. Nem mozdította elő ügyét az sem, hogy 1938-ban a tisztogatás során kivégezték Kresztyinszkij külügyi népbiztos-helyettest, illetve az időközben hazarendelt budapesti szovjet követet is, akik hivatalból leginkább exponálták magukat kiszabadításában. A nemzetközi/államközi kapcsolatok is kedvezőtlen fordulatot vettek, amikor az Antikomintern paktumhoz való csatlakozása miatt a Szovjetunió 1939 februárjában függesztette a diplomáciai kapcsolatait Magyarországgal.

Végül azonban, ahogy az ilyen kényes kérdéseknél lenni szokott, éppen az államközi kapcsolatok javulása és a nemzetközi helyzetben bekövetkezett elmozdulások tették lehetővé, hogy Rákosi villámgyorsan a börtön falain és az ország határain kívülre kerüljön. Kiengedésének jogi alapjául az az 1928-ban elfogadott törvény szolgált, amely szerint a rabokat saját kérelmükre a börtön felügyelőbizottságának ajánlása alapján az igazságügyi miniszter feltételes szabadlábra helyezhette, ha büntetésük időtartamának háromnegyed részét már letöltötték és fogva tartásuk ideje alatt jó magaviseletet tanúsítottak, így fennállt a javulásuk lehetősége. Miután az életfogytig tartó szabadságvesztés 20 évben volt nevesítve, ennek ideje 1940 őszén érkezett el Rákosi Mátyás számára. 1925-ben egy, ha nem is daliás termetű, de jó kiállású férfi állt a bíróság előtt, 1940-ben pedig egy elhízott, egészségileg megroggyant ember hagyta el a börtön kapuját és Magyarországot is – sajnos nem örökre.

A forrástárban közreadott iratokat két oroszországi levéltárból, az Orosz Állami Társadalom- és Politikatörténeti Levéltárból (RGASZPI) és az Oroszországi Föderáció Külpolitikai Levéltárból (AVP RF) válogatták a szerkesztők/szerzők. Az összesen 376 oldalas kötetben 110 többnyire orosz nyelvű, kisebb részben eredetileg magyar és német nyelven készült dokumentum kapott helyet Rákosi Mátyás börtönéveinek időszakából.

A közölt iratok tartalmaznak a börtönben sínylő magyar pártvezető és a szovjet emigrációba kényszerült családtagjai közötti üzenetváltásokat, illetve ártaluk a Komintern érintett testületei, továbbá a szovjet pártszervek elé terjesztett megkeresések nagy részét, amely az események rekonstruálásában és hátterének megértésében az egyik legfontosabb forrásul

szolgálnak. A válogatásnál a szerzők kifejezetten arra törekedtek, hogy azok a levelek kerüljenek a szélesebb nyilvánosság elé, amelyek bemutatják Rákosi helyzetét a fegyházban, a kedély- és egészségügyi állapotát, betekintést nyújtanak mindennapjaiba, illetve a kapcsolati körére utaló adatokat tartalmaznak. A dokumentumok másik nagy csoportját azok a jegyzőkönyvek, feljegyzések stb. alkotják, amelyek a kiszabadítására irányuló kampányok és akciók hátterét és fontosabb fordulóit világítják meg.

A két levéltár forrásköréből válogatott dokumentumkötetből alapvetően egy olyan párhuzamos történet bontakozik ki előttünk, amely kétfajta interpretációt is megenged. Az egyik a nemzetközi helyzet képlékenységből kiinduló, Rákosi kiszabadulását a nemzetközi proletárforradalom égisze alatt elképzelő, a nemzetközi kampányok sikerében bízó, és az ügy végkifejletét végső soron a nemzetközi munkásmozgalom moszkvai központi szervehez, a Kominternhez kötő események sorozata. Döntően ezt világítják meg a Komintern archívumában felkutatott iratok. A másik a szovjet Külügyi Népbiztosság által képviselt, jóval óvatosabb és racionálisabb, a nemzetközi helyzet aktuális állapotával is számoló, a hagyományos diplomáciai eszköztárat nem feltétlenül megkerülőni akaró gondolkodásmód. Ezt az olvasatot nyújtják a külügyi levéltárból előkerült dokumentumok.

A közölt iratok, amelyek keletkezésük időpontja szerint, kronológiai sorrendben szerepelnek a kötetben – időbeli eloszlása egyenetlen. A bebörtönzésétől a második perre való felkészülésig tartó nyolc évről mindössze tucatnyi irat kerül közlésre. Az 1931–33 közötti évekből pedig semmilyen dokumentum nem szerepel a kötetben. Az 1925–34 közötti időből nyilvánvalóan sokkal kevesebb orosz forrás állt a kutatók rendelkezésére, mint az 1934-et követő időszakból. Ennek magyarázata az orosz levéltárakra jellemző kutatási nehézségek mellett vélhetően abban is rejlik, hogy a szovjet külképviselet 1934–35 fordulóján történt budapesti megtelepedését követően a korábbiakhoz képest egy sokkal erőteljesebb irattermelés indult meg, hiszen a szovjet diplomácia a helyszínről, a perben résztvevő felek révén közvetlenül informálódhatott az események alakulásáról.

A szerzők gondosan ügyeltek arra, hogy az eredeti dokumentumon szereplő széljegyzetekre, margóra, egyéb helyre írt kézirásos bejegyzésekre, a dokumentumokon lévő gépelt eredeti vagy későbbi kézirásos aláhúzásokra, kiemelésekre utaljanak a gazdag, de nem túlburjánzó jegyzetapparátusban. A dokumentumok jelzetén meghagyták az irat keletkezésének körülményeire, helyére és időpontjára, továbbá minősítési fokára vonatkozó információkat. Közölték a másolatok, többletpéldányok rendeltetési helyére utaló adatokat is, amelyekből kiderül, hogy az okmány a hivatali apparátus mely szintjére jutott el, és esetleg milyen szerepet játszott a későbbi döntéshozatalban. A kötet végén rövid angol és orosz nyelvű összefoglaló és névmutató szerepel, megkönnyítve az érdeklődő tájékozódását. A dokumentumok tartalomjegyzéke további segítséget nyújthatott volna. A kötet szerzői/szerkesztői láthatóan nagy súlyt fektettek arra, hogy az iratokban előforduló minden egyes személy életrajzát felkutassák, ezzel is segítve a tájékoztatást. A rendkívül adatgazdag és igen terjedelmes, bár szerényen csak bevezető gondolatokként szerepeltetett 76 oldalas tanulmány részletes és kitűnő eligazítást nyújt az olvasónak a korszak és a magyar–szovjet kapcsolatok két világháború közötti történetéhez, és a közölt dokumentumok helyén való kezeléséhez.

Mi a jelentősége a kötetnek? A dokumentumgyűjtemény számos kérdést árnyal és helyez jobb megvilágításba. A fontosabbak közé tartozik, hogy a forráskötet alapján kirajzolódó történeten végigtekintve egyértelműen látható: a szovjet diplomácia sosem kívánta a Rákosi-ügynek alárendelni a Magyarországgal az 1920-as években még egyenetlen, de bízható jeleket is magában hordozó, majd 1934-ben hivatalos rangra emelt, s 1940-ben egyenesen felfelé ívelő bilaterális kapcsolatrendszerét. A feldolgozott források és a közölt iratok alapján egyértelműen kiderül az is, hogy a két per negatív nemzetközi visszhangjának semmilyen befolyása nem volt Rákosi további sorsára. Rákosi, ha szerepét mégoly fontosnak is tüntették fel a második világháború

utáni irodalomban és visszaemlékezésekben, valójában csak szimbolikus személy, eszköz volt nemcsak a szovjet propaganda, de legalább annyira a magyar politika számára is. Ugyanígy megerősítést nyerne azok a vélemények, amelyeket részben a kötetet jegyző szerzők fejtettek ki korábbi műveikben, miszerint téves az a feltételezés, hogy a honvédszászlók visszaadását a Szovjetunió gesztusaként, s jószomszédi szándékainak demonstrálásaként kell értékelni. Bár a történeti köztudatba ekként vonult be, s mind a mai napig ekként van jelen ez az esemény, a zászlók 1941. évi visszaadásának történetét valójában nem lehet a Rákosi-ügytől függetlenül tárgyalni, vagy a két kérdéskört szétbontani egymástól.

Végül nem mellékes szempont a kötet érdemeinek sorában az emberi sors nyomon követése sem, hiszen a másfél évtized börtönben töltött idő – minden bizonnyal – nyomot hagyott a magyar nép későbbi „atyjának” lelki világában.

Mindent összevetve egy igényes, hiánypótló munka született, amely joggal számíthat a magyar történetírás kiemelt figyelmére.

Hornyák Árpád

Széchenyi Ágnes

PÁLYAKÉPEK

Művelődéstörténeti metszetek a 20. századból

Corvina, Bp. 2015. 383 oldal

Az idén 60 esztendő szerző – a kerek évforduló kapcsán érdemes munkásságát pályatársai, tisztelői *Könyv, kontextus, medialitás* című emlékkönyvvel nyugtázták – a címben szereplő, recenzióknak tárgyát képező könyvében hat pályaképet gyűjtött csokorba. Irodalomtörténésznek mondja magát (7.), a portrékat – láthatjuk – művelődéstörténeti metszeteknek tartja. A recenzens pedig azt állítja, hogy e kötet a történettudomány számára is fontos írások foglalatja. A terminológiai szörszálhasogatás bizonyosan félrevisne. Nevezheti magát korunkban a kutató történésszék, irodalomtörténésznek, művelődéstörténésznek és más hasonlónak, lényeges munkát csak társadalomkutatóként tehet le az asztalra. Tehát úgy, ha – természetesen alapszakmája tudásán túl – bőven merít a szomszédos tudományágak tudástárából is, vagyis – például csak akkor igazán jó irodalomtörténész, ha járatos a rokontudományok, leginkább a történettudomány berkeiben és vizont.

Széchenyi Ágnes munkásságának – a szokásos erényeken: töretlen szorgalommal felhalmozott nagy anyagismeret, jó forráskezelő és elemzőkészség – számomra legrokonosnabb vonása az, hogy szépen, irodalmi mércén mérve is jól ír. Bizonyára megszenvedti az alkotás gyötrelmeit, ám amit az olvasó elé tár, az világos, könnyed eleganciát sugárzó, belbilincselő szöveg. A szerző azért mozog otthonosan Vészi József, Biró Lajos, Horváth Zoltán, Sárközi Márta, Kornfeld Móric, Szegi Pál világában – az ő mívesen megírt portréinak örvendhet az olvasó –, mert korábbi, esetenként jóval korábbi publikációi birtokában tette közzé e gyűjteményes kötetet, tehát évtizedek óta tudatosan építkezik.

Emlékezetes az 1986-ban megjelent *Válasz*-antológiája. 1997-ben a folyóirat 1934–38-as időszaka, majd 2009-ben annak az 1946–49-es évei monografikus feldolgozásával váltott ki elismerést. Az elsüllyedt életművű, életében nagy valószínűséggel önálló kötethez sem jutó Szegi Pál (1937-re *Svábhegyi elégia*k címmel összeállított versesköete jó, ha korrektúra formáig jutott el) hagyatékát Széchenyi Ágnes gyűjtötte egybe, majd abból a válogatott írásokat *Játék és lelkiismeret* címmel 2001-ben adta ki. Jelen írása a 2001-es kötet bevezető